

Til Va Nutqda Onomastik Leksik Birliklarning Qo‘llanilishi

Ibotova Munavvar Oybek qizi¹

Annotatsiya: Til lug‘at tizimining sistemaviy qurishilishi, yashashi va kengayishi jarayonida tizimiy qonun qoidaga bo‘ysunishi masalalarini tadqiq qilish o‘zbek tilshunosligi fanida o‘tgan asrning 60-70-yillaridan boshlandi.

Kalit so‘zlar: 8090-yillarda esa bu masala to‘la-to‘kis ijobiy ham etildi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi, Jumladan, o‘zbek tilshunosligida “sistema leksikologiyasi tezislarini”, prof. Sh.Raxmatullayev tomonidan qaytadan yozilgan leksikologiya kursi.

H.Ne‘matov, R.Rasulovlarning umumlashtiruvchi o‘quv qo‘llanmasi² o‘zbek tili sistem (tizim) leksikologiyasi shakllanganligini to‘la-to‘kis isbotladi; leksikaning tizimiy tabiati munozarasiz o‘z-o‘zidan tushunarli holatga aylandi. Bunday umumlashtiruvchi ishlar keyingi leksikologik tadqiqotlar uchun bir yo‘llanma bo‘ldi. Leksikaning sistemaviy tabiatiga tayangan holda tadqiqotlar olib borish leksik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘la ochib berish imkoniyatini beradi.

Leksika tizimiy qurilishining to‘la-to‘kis isbotlanishi leksikologik tadqiqotlar oldiga juda ko‘p yangi muammolarni ham qo‘ydi. Bu muammo va vazifalarning bir qismi sistemaviy leksikologiya bo‘yicha o‘quv qo‘llanmasida sanab o‘tilgan, bir qismi esa keyingi tadqiqotlarda ko‘tarildi. Ammo ularning kattagina bir qismi ilmiy adabiyotlarda haligacha o‘rtaga qo‘yilmagan. Shunday hali yechilmagan muammolardan biri leksikaning tizimiy tabiati va unda onomosinonimlarning shu lug‘at tizimidagi o‘rnidir. Bu masalaga tilshunoslar 50-60-yillarda ko‘p murojaat qilgan edilar. Tilshunoslikda ikki tushuncha farqlanadi:

- 1) tilning asosiy lug‘at fondi (основной словарный фонд языка);
- 2) tilning lug‘at sostavi (словарный состав языка).

O‘tgan asrning o‘rtalaridagi tadqiqotlarda, chunonchi, A.I.Vizgalov, A.A.Reformatskiy va boshqalarning ishlarida atoqli nomlar tilning asosiy lug‘at fondiga kiritilmas edi. Ularning o‘rni bu tadqiqotlarda lug‘at tarkibida belgilanar edi. Lekin bu tadqiqotlar leksikaning sistemaviy tadqiqi alohida bir usul sifatida shakllanishidan ancha oldin bajarilgan edi.

O‘tgan asrning o‘rtalaridagi tadqiqotlarda, chunonchi, A.I.Vizgalov, A.A.Reformatskiy va boshqalarning ishlarida atoqli nomlar tilning asosiy lug‘at fondiga kiritilmas edi. Ularning o‘rni bu tadqiqotlarda lug‘at tarkibida belgilanar edi. Lekin bu tadqiqotlar leksikaning sistemaviy tadqiqi alohida bir usul sifatida shakllanishidan ancha oldin bajarilgan edi.

Shunga qaramay, K.A.Levkovskaya ta‘kidlaganidek, til lug‘at sostavida ham atoqli otlar o‘ziga xos alohida so‘zlar sifatida ajratilar edi. Leksikaning sistemaviy tadqiqotini tilshunoslikka boshlab bergan olimlardan biri A.A.Ufimsevadir. U atoqli otlarni til leksik sistemasini to‘ldiruvchi mikrosistemalardan biri sifatidan tan olinishini ko‘rsatadi. O‘zbek tilshunosligida esa bu sog‘ada qilingan ishlar E.A.Begmatovning tadqiqotlarida atroflicha tahlil etilgan. Bunda tadqiqotchilarning asosiy ishi atoqli otlarni leksik sistemadagi o‘rnini belgilashga emas, balki ularning leksik tizimidagi o‘ziga xos alohida bir tizimcha ekanligini isbotlashga qaratildi. Keyingi davr o‘zbek tilshunosligida ham olimlarning kattagina guruhining sa‘y harakati bilan (jumladan, E.A.Begmatov, T.Nafasov, N.Oxunov, G‘.Sattorov) atoqli otlarning til lug‘at tizimining alohida bir bo‘g‘ini ekanligi to‘lato‘kis isbotlandi.

¹ Buxoro viloyati Turkiston yangi innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

² Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1995. – 127 б.

Jumladan, prof. E.Begmatov yozadi: “Tildagi turdosh ot va boshqa xil soʻzlar atoqli ot vazifasiga oʻtgach, turlituman shakliy hamda funksional oʻzgarishlarga uchraydi. Masalan, Azizjon, Azizbibi va Boʻtabek, Boʻtaylor, Boʻtaqul, Boʻtaboy ismlarini ham semantik, ham shakliy jihatdan “aziz” va “boʻta” soʻzlariga teng deb boʻladimi?”

Ism vazifasida qoʻllanuvchi soʻz onomastika ixtiyorida baʼzi qoʻshimchalar, yordamchi shakllar va boshqa elementlarni qabul qiladi. Soʻzning ism sifatida funksional imkoniyatlari ham kengayadi. Masalan: Boʻriboiy, Boʻrigul, Boʻriniso, Boʻrixon. . . kabi ismlarni tildagi turdosh ot boʻri soʻzining aynan oʻzi deb boʻlmaydi. Ism sifatida qoʻllanuvchi boʻri aslida turdosh ot boʻlgan boʻri (volk)dan yuzaga kelgan boʻlsa ham, u endi atoqli ot sifatida oʻziga xos semantik, nominativ va qunktsional belgilarga egadir. Xuddi shuningdek, Bobonor, Bozorgul, Jumamurod, Murodali singari qoʻshma ismlar ham antroponimlik doirasida yasalgan va atoqli otlarga xos leksemalardir. Darhaqiqat antroponimlar leksik sistema (tizim)ning bir tarkibiy qismi sifatida uning oʻzi ham maʼlum podsistema (tizimicha)lardan tashkil topadi. Jumladan, antroponimlarning oʻzi ham ism, ota ismi (otchestvo), familiya, laqab, taxallus kabi alohida guruhlarga birlashadi. Xuddi shuningdek, kishi nomlari guruhi oʻz navbatida erkaklar va ayollarga qoʻyiladigan nomlar toʻdasiga ajratiladi. Yuqorida qayd qilingan antroponimik birliklarning oʻziga xos semantik, yasalish, tuzilish va uslubiy xususiyatlari mavjud. Bu til birliklarining rus tilshunos olimlari K.A.Levkovskaya va A.A.Ufimsevalar “Til lugʻat sostavidagi alohida gruppasi soʻzlar” yoki “Til leksik sistemasining ajralmas boʻlagi” deb qayd qiladilar. Tilshunos E.Begmatov “antropoleksemalar yoki ismsoʻzlar” deb atashni taklif qiladi.

Aytilgan fikrlardan maʼlum boʻladiki, antroponimlar alohida oʻziga xos semantik–uslubiy xususiyatlarga ega boʻlib, grammatik jihatdan koʻplik ifodalay olmaydigan til sistemasida alohida tizim va tizimchalardan iborat boʻlgan bu til birliklari umumiy lugʻat tizimining qaysi boʻgʻinidan joy olishi, lison va nutq ixtilofida bu tizimcha qaysi bosqichga mansubligi muammosi hamon ochiq qolmoqda.

Vaholanki, “ulov” soʻzining birinchi qurshovida turgan ot, eshak, xachir, qoʻtos, tuya leksemalarining har biri ulovdan keyingi bosqich uchun markaziy leksema sifatida roʻyobga chiqadi va oʻz atrofida yuzlab qurshov soʻzlarni birlashtiradi. Va bu qurshov soʻzlarni bilish har bir oʻzbek uchun shart emas. Jumladan, “biya” bilan “baytal” farqini hamma oʻzbek bilmaydi. Shu asosda biz dastlab qoʻygan savolimizni boshqa koʻrinishda ham qoʻyishimiz mumkin. Masalan, “ilonbosh”19 yoki “kakra” soʻzi tili lugʻat boyligidan oʻrin oladimi? Har ikkala soʻz ham oʻzbek tilida soʻzlashuvchilarning katta qismiga notanishdir. Albatta, bu soʻzlar oʻzbek tilining keng, umumisteʼmol soʻzlari sirasidan oʻrin olmaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Бегматов Э., Хусанов Н., Ёкубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари //Ўзбек тили ва адабиёти. -1992, 5-сон. –Б.21-28; Зинин С. Введение в русскую антропонию. –Т.: Фан, 1972. – 174 с.; Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. –М.: Наука, 1973. – 365 с.; Чичагов В. К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. –М.: Учпедгиз, 1959. – 176 с.
2. Сафарова Р Ўзбек тилида гипонимия: филол. фанл.номз ... дисс. автореф. –Т., 1987. –Б.19.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Кўрсатилган асар. –Б.78-83.
4. Илонбаш – олабуғасимонлар туркумига мансуб, танаси чўзик, боши ясси, кўриниши илонга ўхшаб кетадиган балиқ [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд. –Т., 2006. – Б.198].
5. Какра – 1) кўпинча ғалла экинлари орасида ўсадиган кўп йиллик тахир, талха ўсимлик; 2) тахир, аччиқ [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд. –Т., 2006. –Б.295].
6. Mansurovna, Z. S., & Mahmudovich, T. M. (2023, May). PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING FEELINGS AND EMOTIONS. In *Integration Conference on Integration of*

- Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 140-143). <https://conferenceseries.info/index.php/online/article/view/1027>.
7. Mahmudovich, T. M., & G'affurovna, H. N. (2023, May). FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIYAT FANI BILAN BOG'LIQLIK JIHATLARI. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 164-166).
 8. Maxmudovich, T. M., & Asrorovna, E. S. (2023, May). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI FRAZEOLOGIK OLAMI TASVIRI TAHLILI. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 274-277). <https://www.conferenceseries.info/index.php/online/article/view/1067>.
 9. Saidova, Z. K. (2023). PROBLEMS OF LINGUO-CULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 700-707.
 10. Khudoyberdievna, S. Z. (2022, January). Classification of verbal phraseological units denoting the emotional state of a person. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 90-93).
 11. Saidova, Z. (2022). СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ЛИЧНОСТНЫХ СВОЙСТВ КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ЗОНА ФРАЗЕОЛОГИЗМ. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. Uz)*, 8(8).
 12. Saidova Zulfizar Khudoyberdievna Questioning techniques in teaching English // Достижения науки и образования. 2018. №5 (27). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/questioning-techniques-in-teaching-english>.
 13. /Zarifovna, R. N. . (2023). ENVIRONMENTAL EUPHEMISMS IN THE ENGLISH LANGUAGE. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 51–53. Retrieved from <https://www.conferenceseries.info/index.php/online/article/view/961>
 14. Ruziyeva, N. Z. (2023). EVFEMIK OLAM MANZARASIDA O'LIM KONSEPTINING AKS ETTIRILISHI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA). *Innovative Development in Educational Activities*, 2(6), 443–447. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/950>.
 15. Askarovich, H. A. (2021). EXPRESSION OF CONNOTATIVE MEANING IN GRAPHIC MEANS. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6 (TITFL), 91–94.
 16. Haydarov, A. (2020). Methodological features of graphic tools. *Middle European Scientific Bulletin*, 5.
 17. Haydarov, A., & Jo'raqulova, G. (2012). Frazеologik iboralar tarjimasі xususida. Tilning leksik-semnatik va qiyosiy tipologik izlanishlar: sinxroniya, dioxroniya materiallari to'plami. *T.: Muharrir*, 10-13.

